

*Борисенко Н. Д.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської філології та перекладу
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ВІДМОВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ: КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ БРИТАНСЬКОЇ ДРАМИ)

Анотація. Стаття присвячена аналізу відмови в персональному мовленні британської драми. Досліджується специфіка реалізації тактики відмови в репліках персонажів в аспекті порушення принципу ввічливості та способи її пом'якшення.

Ключові слова: драматичний твір, дискурс драми, відмова, мовленнєвий акт, тактика, принцип ввічливості.

Постановка проблеми. Актуальним у сучасному мовознавстві залишається аналіз лінгвістичних особливостей драми, оскільки останні є недостатньо дослідженими порівняно з іншими видами художніх текстів. Як і будь який текст, драматичний твір створюється для реалізації певного замислу та має вплинути на поведінку адресата, забезпечити його вихід за межі самого тексту та слугувати джерелом подальших можливих інтерпретацій драматичного твору [1, с. 72–74]. З одного боку, драматичний твір підкоряється законам і правилам, притаманним мові художньої літератури загалом та драматургії зокрема. З іншого боку, драматичний твір розглядається в сучасному мовознавстві як особливий формат знань [2, с. 31], що аналізується в когнітивно-дискурсивній площині, сприймається як дискурс, що має багатоплановий характер [3, с. 4]. Саме цей факт робить можливим використання сучасної британської драми в якості матеріалу лінгвістичного дослідження.

Комунікація, у свою чергу, розглядається крізь призму спільної діяльності комунікантів, направленої на досягнення ними власних цілей, відповідно до їх вміння й бажання активно взаємодіяти та виробляти спільний погляд на речі та дії з ними [3, с. 5]. Взаємодія може перебігати за двома сценаріями, перший з яких, кооперативний, дозволяє мовцю досягти мети та зберегти обличчя, другий призводить до конфронтації, коли мовці не можуть зберегти обличчя в умовах неспівпадаючих інтересів.

Наше дослідження відмови в мовленні персонажів сучасної британської драми **має на меті** виявити, описати та класифікувати особливості реалізації останньої в дискурсі драми, в який включається процес інтерактивної комунікації персонажів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під відмовою ми розуміємо небажання учасника інтеракції позитивно відреагувати на певний запит про здійснення послуги як в інтересах того, хто продукує запит, так і третьої особи. З іншого боку, відмова виступає негативною реакцією на запропоновану послугу [4, с. 15–17]. Відповідно, висловлення відмови за характером ініціальної репліки поділяють на відмову виконати наказ, вимогу чи прохання та на відмову від запропонованої послуги або запрошення.

У сучасних лінгвістичних розвідках відмова розглядається як фрагмент комунікації, що має складну структуру, виникає, якщо один з учасників інтеракції не сприймає позицію партне-

ра, є наслідком протиріч у сфері когнітивних просторів комунікантів та може сприйматись як комунікативна невдача [5, с. 32]. При цьому відмова може бути як кінцевою метою мовця, його стратегічним замислом, що реалізується одним або цілою низкою висловлювань, так і тактичним прийомом у досягненні іншої стратегічної мети [6, с. 61]. Як реактивний або ретроспективний мовленнєвий акт (МА) відмова реалізує санкціональну реакцію мовця на попередньо висловлений пропозиційний акт з метою його відхилення [7, с. 43–44]. Важливою характеристикою МА відмови є його залежний, контекстно обумовлений характер, оскільки останній не використовується як стимул [4, с. 15–17], є ретроспективним [8, с. 48], виникає в якості реакції на певний комунікативний стимул, а його ілокутивне призначення де термінується ілокутивним призначенням попередньої репліки [9, с. 86]. При цьому як реакція на директив відмова належить до класу комісивів, а як реакція на комісив – до класу директиві [4].

У теорії мовленнєвих жанрів відмова розглядається як мовленнєвий жанр негативної реакції, який втілюється в комунікативній ситуації незгоди та не сприяє збереженню комунікативної рівноваги [10, с. 62]. У термінах Принципу ввічливості відмова сигналізує про неготовність мовця до співпраці, оскільки порушує максиму великодушності, яка вимагає від учасників спілкування зменшувати протиріччя, збільшувати згоду та брати на себе додаткові зобов'язання відносно слухача [11, с. 61; 12]. Цей факт дозволяє науковцям говорити про присутність у відмові потенційної конфронтативності [13, с. 135]. З іншого боку, потенційна конфронтативність присутня і в репліці-стимулі, якщо ним виступає наказ. Категорична відмова, що не супроводжується тактикою її комунікативного пом'якшення, призводить до переходу інтеракції в зону конфронтації. У той же час відмова, що демонструє її вимушений характер або супроводжується тактикою її пом'якшення, сприяє збереженню кооперативного спілкування. З метою приховати відмову мовець використовує непрямі висловлювання, в яких відмова не формулюється, має імпліцитний характер, але з яких вона виводиться слухачем [14, с. 193], що дозволяє мовцю формально залишитись у зоні кооперативного спілкування.

Розглянемо відмову як реакцію на пропонування послуги або запрошення. Остання розглядається як мовленнєвий акт деклінативу [15, с. 72]. Відмова в цьому випадку не завжди є порушенням принципу ввічливості, оскільки сигналізує про бажання мовця не завдавати зайвого клопоту слухачеві.

Аналіз персонажного мовлення показує, що тактика відмови від пропозиції комбінує використання деклінативу із засобами, що пом'якшують його ілокутивну силу. Зазвичай така тактика має місце в ситуації етикетної відмови від послуги:

Brad (Returningtothetable): *I've just been having some coffee. Would you like a cup?*

Phillip: *No, thank you* [16, с. 16]. Пряма відмова від пропозиції в розмові тестя та зятя комбінується з подякою, що робить репліку ввічливою та дозволяє співрозмовникам залишитись у зоні кооперативного спілкування.

Тактика відмови від пропозиції розгортається в декілька етапів, якщо співрозмовник, який пропонує послугу, не готовий почути відмову:

Rex: *Joan – what about you?*

Joan: *No, thank you.*

Rex: *Oh, come on, it is a special occasion.*

Joan: *No, really. I couldn't. Later, perhaps* [17, с. 12]. Як бачимо з прикладу, пропозиція випити зустрічає пряму відмову, що пом'якшується подякою, після чого пропозиція повторюється (*come on*) і підсилюється вигуком (*Oh*) та аргументом (*it is a special occasion*). Друга відмова включає деклінатив (*No*), підсилюється прислівником (*really*) й модальним дієсловом (*I couldn't*), що пояснює вимушений характер відмови, та обіцянкою погодитись пізніше (*Later*), хоча цінність обіцянки знижується завдяки модальному слову (*perhaps*), що сигналізує про невпевненість мовця у виконанні обіцянки.

Відмова від пропозиції носить імпліцитний характер у наступному випадку:

Rex: *Have a drink.*

Celia: *I don't want a drink. Unlike you I know when I've had enough. Some water will do* [17, с. 29]. Як бачимо з прикладу, в розмові між мачухою та дорослим пасинком відмова реалізується за допомогою мовленнєвого акту констативу (*I don't want a drink*), що повідомляє про відсутність бажання пити, доповнюється тактикою критики поведінки слухача (*Unlike you I know when I've had enough*) та непрямим директивом (*Some water will do*), що виступає компенсацією за відмову та робить можливим надання послуги слухачем.

Як бачимо з наступного прикладу непрямой відмови, за відсутності мовленнєвого акту деклінативу формальна подяка комбінується з поясненням причини відмови від пропозиції:

Paula: *There are cigarettes on the table.*

Frank: *Thank you. I prefer cigars* [18, с. 6].

Аналіз персонажного мовлення британської драми дозволяє виділити тактику відмови, що реалізується у відповідь на запит про послугу та повідомляє про небажання мовця брати на себе певні зобов'язання. Оскільки пряма відмова знижує статус адресата, ставить його в залежне становище, призводить до конфронтації, то в мовленні персонажів має місце непрямая відмова, що реалізується за допомогою риторичного питання.

Diana: *Victoria, could you stop Toby drinking? Just for this evening?*

Victoria: *How?*

Diana: *Well, talk to him.* (She puts the salad dressing on the refrigerator)

Victoria: *What good will that do?*

Diana: *You're his wife. You ought to be able to stop him – it's absurd that you can't put your foot down.*

Victoria: *Toby would agree with everything I said. Then he'd go off and drink the same as usual. So why waste breath?* [19, с. 18]. Як бачимо з прикладу, в розмові двох жінок тактика відмови реалізується в декілька кроків, коли адресант в якості відмови використовує риторичне питання (*How?*), що сигналізує про неможливість виконання вимоги. Проте

оскільки риторичне питання сприймається адресатом як уточнюючий квеситив, відповіддю на нього стає ін'юнктив-порада (*talktohim*), як себе поводити з чоловіком, а повторне використання риторичного запитання (*What good will that do?*) призводить до використання Діаною тактики апеляції до обов'язку (*You're his wife. You ought to be able to stop him*), критики поведінки співбесідника (*it's absurd that you can't put your foot down*), яка викликає у Вікторії пояснення поведінки чоловіка та безглуздості спроб вплинути на нього (*Toby would agree with everything I said. Then he'd go off and drink the same as usual*), репліка знову закінчується риторичним питанням (*So why waste breath?*), яке сигналізує про відмову виконати вимогу. При цьому хоча прямий мовленнєвий акт відмови відсутній у розмові, використання риторичного питання в якості відмови є досить провокативним.

Тактика непрямой відмови може реалізуватись у декілька кроків, як у розмові подружньої пари:

Sophie: *Ben, I want a divorce.*

Ben (not listening): *No one cares, of course, but I haven't had my tea*

Sophie: *Ben...*

Ben (rummaging in a cupboard for jam): *What is it?*

Sophie: *I want a divorce.*

Ben: *A divorce? Who from?*

Sophie: *You, of course.*

Ben: *Me? Don't be absurd. Of course you can't have a divorce.* (He brings the jam to the table) *What utter nonsense. Divorce me? What for, for heaven's sake? I'm the easiest man in the world to live with. Divorce. Good grief. We have been married for fifteen years* [19, с. 12]. Як бачимо з прикладу, використання риторичних питань в якості відмови (*A divorce? Who from?*) не призводить до бажаного результату, оскільки дружина реагує відповіддю на уточнююче питання (*You, of course*). У наступній репліці відмова реалізується в заперечному реченні з модальним дієсловом (*you can't have a divorce*), в якому наголошується на неможливості виконання дії, та риторичному питанні (*Divorce me? What for, for heaven's sake?*). Крім того, відмова підсилюється тактикою критики співрозмовника у вигляді МА директиву (*Don't be absurd*) та констативу (*What utter nonsense*), тактикою позитивної самооцінки у вигляді констативу (*I'm the easiest man in the world to live with*), тактикою наведення аргументу (*We have been married for fifteen years*). Комплексний характер відмови свідчить, з одного боку, про емоційну напругу мовця, а, з другого, – про його невпевненість у тому, що обрана ним тактична організація висловлення досягає мети.

Імпліцитний характер відмови має місце під час ігнорування директиву співрозмовника та зміни теми розмови:

Paula: *Get out of here!*

Frank: *But you still haven't answered my question. Do you suppose James knows about Mark and all the others? Well, he might, mightn't he? After all, I did.*

She turns on him angrily.

Paula: *Then you must have been spying on me!* [18, с. 10].

У наступному прикладі непрямая відмова включає її аргументацію, проте сама відмова відсутня, імпліцитний смисл виводиться лише з ситуації:

Celia: *And please don't talk so loudly someone might hear you.*

Peter (looking around): *There isn't a soul in sight* [20, с. 9]. У той же час відповідь може сприйматись як реакція на другу частину репліки (*someone might hear you*).

Висновки. Таким чином, висловлення відмови, що містять погрозу іміджу комунікантів та порушують принцип ввічливості, є характерними для персонажів британської драми. Використання відповідної тактики свідчить про те, що відмова може реалізуватися як в один, так і в декілька кроків. Оскільки реалізація відмови підвищує статус мовця, вона впливає на статусну конфігурацію спілкування. Відмова від пропозиції в репліках персонажів є прямою та непрямою, реалізується в МА деклінативу, пом'якшується за рахунок подяки, аргументації відмови та обіцянки прийняти пропозицію пізніше. Відмова виконати вимогу носить непрямий та імпліцитний характер. Непряма відмова реалізується в риторичних питаннях, які провокують подальший розвиток інтеракції, супроводжується критикою адресата, зміною теми. Важливе місце у вербалізації відмови займає пояснення позиції мовця, використання ним категорії комунікативного пом'якшення, етикетних формул, що знижують категоричність відмови та направлені як на зміцнення статусу слухача, так і на збереження кооперативного сценарію інтеракції. Використання непрямих та імпліцитних МА для реалізації відмови знижує її категоричність та вуалює її, оскільки за слухачем залишається право сприймати прямий зміст МА або декодувати істинний комунікативний намір мовця.

Подальша перспектива дослідження вбачається нам у діахронічному аналізі висловлень відмови у персонажному мовленні британської драми XVII–XXI століть.

Література:

- Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения / Е.С. Кубрякова // Текст. Структура и семантика. – Т. 1. – М. : СпортАкадемПресс, 2001. – С. 72–81.
- Кубрякова Е.С. О методике когнитивно-дискурсивного анализа применительно к исследованию драматургических произведений (пьесы как особые форматы знания) / Е.С. Кубрякова // Принципы и методы когнитивных исследований языка : сб. науч. трудов / отв. ред. Н.Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.р. Державина, 2008. – С. 30–45.
- Голованева М.А. К вопросу о драматургической коммуникации / М.А. Голованева // Вопросы лингвистики и литературоведения. – № 1. – 2010. – С. 4–7.
- Пудровская Т.Н. Речевой акт «отказ» и стратегии вежливости в русском и английском языках / Т.Н. Пудровская // Русская филология: Украинский вестник. – 2000. – № 1–2 (16). – С. 15–17.
- Пашенко М.А. Аксиологический аспект коммуникативного акта отказа / М.А. Пашенко // Вестник ЧитГУ. – 2011. – № 2(69). – С. 32–37.
- Пашенко М.А. Стратегические особенности коммуникативного отказа / М.А. Пашенко // Вестник ЧитГУ. – 2012. – № 3(82). – С. 60–65.
- Осовська І.М. Офіційна «ввічлива відмова» як мовленнєвий акт / І.М. Осовська // Тези міжнар. наук.-практ. конф. «Іноземні мови сьогодні і завтра» (Тернопіль, 13–14 травня 1999 р.). – Тернопіль : Тернопільський держ. пед. ун-т, 1999. – С. 43–44.
- Почепцов О.Г. Речевой акт и организация дискурса / О.Г. Почепцов // Вестник Харьковского ун-та. – Вып. 339 : Человек и речевая деятельность. – Харьков, 1989. – № 339. – С. 47–51.
- Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога / А.Н. Баранов, Г.Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 84–99.
- Боброва В.М. Отказ и возражение как жанры негативной реакции / В.М. Боброва // Семантические и прагматические аспекты высказывания : сб. научн. тр. – Новосибирск : Изд-во НГПИ, 1991. – С. 61–65.
- Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н.И. Формановская. – М. : ИКАР, 1998. – 291 с.
- Leech G. Principles of Pragmatics / G. Leech. – L., N.Y.: Longman Linguistic Library, 1983. – 250 p.
- Тахтарова С.С. Тактики смягчения отказа в неметких дискурсивных практиках / С.С. Тахтарова // Филология и культура. Philology and Culture. – 2013. – № 3(33). – С. 135–138.
- Симонова С.О. Импліцитне функціонування отказов / С.О. Симонова // Альманах современной науки и образования: в 3 ч. – Тамбов : Грамота, 2008. – № 2(9). – Ч. 1. – С. 193–194.
- Горбач С.С. Мовленнєвий акт деклінатива як засіб регулювання та обмеження комунікативної інтенції / С.С. Горбач // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лемі України. – 2007. – № 3. – С. 71–74.
- Durbridge F. Gentle Hook / Francis Durbridge. – L. : Samuel French, 1975. – 80 p.
- Manktelow B. Death Walked in / Bettine Manktelow. – L. : Samuel French, 1979. – 57 p.
- Benfield D. In for the Kill / Derek Benfield. – L. : Samuel French, 1981. – 88 p.
- Browne F. The Family Dance / Felicity Brown. – L. : Samuel French, 1976. – 57 p.
- Chown P. The Long Noon / Patricia Chown. – L. : Samuel French, 1984. – 19 p.

Борисенко Н. Д. Отказ сквозь призму принципа вежливости: коммуникативно-прагматический аспект (на материале современной британской драмы)

Аннотация. Статья посвящена анализу отказа в персональной речи британской драмы. Исследуется специфика реализации тактики отказа в репликах персонажей в аспекте нарушения принципа вежливости и способы его смягчения.

Ключевые слова: драматическое произведение, дискурс драмы, отказ, речевой акт, тактика, принцип вежливости.

Borysenko N. Refusal in the Light of Politeness Principle: Communicative and Pragmatic Aspects (Based on Modern British Drama)

Summary. The article is devoted to the analysis of refusal in personages' speech of British Drama. The specificity of refusal tactics realization in the personages' remarks in the light of Politeness Principle and the ways of its mitigation are researched.

Key words: work of drama, discourse of drama, refusal, speech act, tactics, Politeness Principle.